

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2022, s. 7: 23-53

**Hadis Usulünde Liqā' Tartışmaları:
Müslim'in İtirazları Bağlamında Liqā' Şartının Buḥârî'ye
Atfedilmesi**

Discussions on Liqā' in Hadith Methodology:
Attribution of the Liqā' Condition to Al-Bukhārī in Context of
Muslim's Objections

Sevdener KAYA

Doktora Öğrencisi, PhD Student
International Islamic University Malaysia /
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
s.kaya@live.iium.edu.my

ORCID: 0000-0002-0930-3580

DOI: 10.5281/zenodo.6199073

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Ekim / October 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Şubat / February 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March 2022

Atıf / Citation: KAYA, S. (2022). Hadis Usulünde Liqā' Tartışmaları: Müslim'in İtirazları Bağlamında Liqā' Şartının Buḥârî'ye Atfedilmesi. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (Şubat 2022): 23-53.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Hadis usulü terminolojisine ait bir kavram olan *likā'*, hadis tarihinin en önde gelen muhaddislerinden Buḥârî ve Müslim arasında bir ihtilâf konusu olarak bilinmektedir. Buḥârî'nin açıkça ifade etmediği hâlde *likā'* şartının kendisine nispet edilmesi çoğu hadis araştırmacısı nezdinde kabul görmektedir. Müslim'in *Saḥîḥ*'inin mukaddime bölümünde *likā'* şartından dolayı isim vermeksizin ağır eleştiriler yönelttiği şahsın, hocası Buḥârî olduğuna dair çıkarımlar yapılmaktadır. Müslim'in eleştirileri bağlamında Buḥârî'ye atfedilen *likā'* şartının mahiyeti, konuyla ilgili yapılmış çalışmalarda açıklığa kavuşmamıştır. Bu çalışmada, *likā'* kavramına ilişkin tartışmaların etrafında şekillendiği Buḥârî ve Müslim özelinde *likā'* meselesinin nasıl anlaşıldığı incelenmiştir. Hadis kabul şartları bağlamında *likā'*ın mahiyeti, hadis imamlarının *likā'*a ilişkin görüşleri ile *likā'* şartını kim(ler)in savunduğuna dair değerlendirme ve tespitlerde bulunulmuştur. *Likā'* tartışmasının Buḥârî ve Müslim etrafında şekillenmesi, bu iki önemli hadis âliminin konuya farklı baktıkları yönünde çıkarımların neden yapıldığını anlamayı gerektirmektedir. Buḥârî ile Müslim'in metodik farklılıkları da çalışmada yer almıştır. Konuya ilişkin muhtelif görüşlere yer verilerek bunların tahlil ve değerlendirmeleri çözümlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buḥârî, Müslim, hadis, usul, taḥammulu'l-'ilm, *likā'*.

Abstract

Liqā', which is a concept belonging to the hadith methodology terminology, is known as a subject of controversy between al-Bukhārī and Muslim, who are among the most prominent hadith scholars. Although al-Bukhārī did not express it clearly, the attribution of the *liqā'* condition to himself is accepted by most hadith researchers. In the introductory part of Muslim's *Ṣaḥīḥ*, inferences are made that the person whom Muslim criticizes heavily without declaring a name due to the *liqā'* condition is his sheikh, al-Bukhārī. In the context of Muslim's criticisms, the nature of the *liqā'* condition attributed to al-Bukhārī has not been clarified in the previous studies. In this article, it has been examined how the issue of *liqā'* is understood in the context of al-Bukhārī and Muslim, around whom the debates about the concept of *liqā'* are shaped. In the context of hadith acceptance conditions, the nature of *liqā'*, the

opinions of hadith imams about *liqā*, and who(s) defended the *liqā* condition were evaluated and determined. The fact that the *liqā*' debate is shaped around al-Bukhārī and Muslim requires understanding why inferences are made that these two important hadith imams have different views on the subject. The methodical differences between al-Bukhārī and Muslim are also included in the study. Various opinions on the subject were included and their analysis were to be evaluated.

Keywords: al-Bukhārī, Muslim, hadith, methodology, taḥammulu'l-ilm, liqā'.

Giriş*

Sözlükte “karşılaşmak, görüşmek, bir araya gelmek” gibi anlamlara gelen *likā'*, hadis ilminde “öğrencinin hocasından bir aracı olmadan doğrudan hadis alması” manasında kullanılmaktadır. *Likā'* kavramını *lukıyy* ve *mulâkât* kelimeleri de karşılamaktadır. Hadis usulünde ise *likā'*, râvi ile kendisinden hadis rivâyet ettiği şeyhinin görüşmesi, bir mecliste ilim maksatlı bir araya gelmeleri anlamında kullanılır (Uğur, 1992, 202-203). Kavramın ıstılah anlamına erken dönemde ilk ortaya çıkan hadis usulü eserlerinde rastlanmamaktadır. Bununla beraber erken dönemde tartışıldığı ilk defa Ebû'l Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî'nin (ö. 261/875) eseri *Câmiu's-Şaḥîh*'in mukaddime kısmından anlaşılmaktadır. Müslim bu kavramı kritik ederek kendisinden önceki muteber hadis ulemasının, hadis kabul şartları arasında *likā'* dile getirmediğini söyleyerek *likā'* şartını “uydurma” olarak nitelemektedir (Müslim, 1330, 1: 23).

Hicrî üçüncü yüzyılda kavramın tartışma konusu olması, İslam'ın erken dönemlerinde dahi *likā'* denilen bir olgu ve bu olguya dair farklı anlayışların mevcut olduğu anlamına gelir. Müslim'in bu kavramdan ne anladığı; eleştirdiği görüşün ve bu görüşün atfedildiği zatın Buḥârî (ö. 256/870) olup olmadı-

* Bu çalışma 24.03.2021 tarihinde sunulan “el-Buḥârî ve Muslim'e Atfedilen Tartışmalar Bağlamında *Likā'* Kavramının Mahiyet ve Delaleti” (Ankara-2021) başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. This article is extracted from the master's thesis entitled “The Nature and Significance of the Concept of *Likā'* in the Context of the Discussions Attributed to al-Bukhārī and Muslim”, (Master's Thesis Ankara University, Ankara/Turkey, 2021).

ğı ve sonraki dönemlerde hadis âlimlerinin bu bağlamdaki görüşleri bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

Hadis ilminde *likâ'* ile ilgili Türkiye'de yayımlanmış müstakil akademik bir çalışma tespit edilememiştir. Arap dünyasında ise konuyla ilgili bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan İbn Ruşeyd (Ebû 'Abdullah Muhibbuddîn Muhammed b. 'Umer b. Muhammed el-Hatîb) el-Fihrî'nin (ö. 721/1321) *es-Senenu'l-ebyen ve'l-mevridu'l-em'an fi'l-muḥâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-mu'an'an* adlı eseri öne çıkmaktadır. Müellifin *likâ'*a dair ulaştığı sonuç, *likâ'* ile birlikte semâ' tasrihinin de öne sürüleceği yönündedir; buna göre, *likâ'* ve semâ' birbirlerini gerektiren sübut şartlarından olup *likâ'*dan bahsedildiğinde aslında semâ' mevzubahis olmaktadır. Hadis rivâyetinde hocanın kendi defterinden yahut ezberinden okuduğu rivâyet malzemesini talebenin dinlediği yöntem olan semâ', en muteber rivâyet metodu olarak kabul edilir. İbnu'l Medîni ile Buḥârî'nin *likâ'*dan kasıtlarının da semâ' olduğunu dile getiren İbn Ruşeyd, ulaştığı bu sonucu destekleyecek bir delil bulamadığını ifade etmiştir (İbn Ruşeyd, 1996, 54).

Likâ' bağlamında değerlendirilebilecek müstakil çalışmalardan bir diğeri, Hâlid b. Mansûr b. 'Abdullah ed-Dureys'in (ö. 1967) *Meoḳfu'l imâmeyn el-Buḥârî ve Muslim min işrâti'l lukya ve's-semâ' fi's-senedi'l mu'an'ani beyne'l mute'âsrayn* adlı eseridir. Eserde mu'an'an isnâdın tanımı ile âlimlerin mu'an'an isnâdın ihticâcında ihtilaf etmelerini, bilhassa "İmâmeyn" olarak bilinen Buḥârî ve Müslim'in yaklaşımları özelinde ele alınmıştır. Dureys, Buḥârî'nin *likâ'*a dair görüşünün Müslim'e racih olduğunu ifade etmiş ve *likâ'* şartını Buḥârî'ye nisbet etmiştir. Buḥârî'nin *likâ'* şartının ise sadece sıhhatin en yüksek derecesi için olmayıp, sıhhatin aslı (sıhhat vasfı) için olduğunu söylemiştir (Dureys, 1997, 137-141). İbn Keşîr'in (ö. 774/1373) *el-Bâ' işu'l ḥaşîs şerhu ihtişâri 'ulûmi'l hadîs* adlı eserinde konuya ilişkin kanaati ise Buḥârî'nin *likâ'*ı tüm hadisler için sıhhat şartı olarak öne sürmeyip, sıhhatin en yüksek derecesi olarak *likâ'*ı şart koştuğu şeklindedir (İbn Keşîr, 1936, 43).

Günümüz hadis araştırmacılarından Şerîf Hâtim b. 'Arif el-'Avnî'nin, *İc-mâu'l muhaddişin 'ala adem-i işrâti'l-'ilmî bi's-semâ' fi'l-ḥadîsi'l-mu'an'an beyne'l mute'âsırîn* adlı kitabı ile Muhammed 'Avvâme'nin *el-Likâ' beyne'r-râviyeyni karinetun 'ala el-ittişali ev şartun lehu* adlı eseri *likâ'*a dair diğer müstakil çalış-

malardandır. 'Avvâme, kendi kitabından on altı yıl önce yayımlanmış olan ve benzer sonuçlara ulaşan Hâtim b. 'Arif el-'Avnî'nin *İcmâu'l muhaddișîn* adlı eserini kaynakları arasında zikretmemiş ve herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Ulaştığı sonuçlar bakımından, klasik literatürdeki *likâ'*ın Buḥârî'nin öne sürdüğü bir şart olduğu şeklindeki genel kanının aksine, Buḥârî ile Müslim'in tezat görüşlere sahip olmadıklarını iddia etmiştir. Bu sonuçlara ulaşırken mu-kaddimesinde kendi ifadesiyle araştırmacılara: "müstağni kalamayacakları metodik bilgiler" in mevcut olduğunu ve bunların "geçmiş imamlarımızın ilmini pekiştirmek ve yazdıklarını anlamaya çalışmak ve tartışmalarda, araştırmalarda teenni ile (ihtiyatlı) hareket etmek" olduğunu söyler ('Avvâme, 2017, 5).¹ Metodik bilgileri detaylandırmamakla birlikte, Müslim ve Buḥârî arasında konu bağlamında herhangi bir ihtilaf olamayacağını delillendirmeye yönelik çabası öne çıkmaktadır.

Mevcut rivâyet kaynakları arasında *Kütüb-i sitte* eserleri; bu eserler arasında da Buḥârî ve Müslim'in *Saḥîh*'leri sıhhat ve sıhhatin kriterleri açısından muteber görülerek öne çıkarıldığı malumdur. Dönemin sıhhat kriterlerinin oluşması, şarta dönüşmesi, sıhhat tartışmaları ve isnâda bağlı sıhhat tanımı gibi hususlarda Buḥârî ve akabinde Müslim önemli katkılar sunmuşlardır. Hadis usulüne dair kavram ve ıstılahların oluşmasının isnâd esaslı rivâyet eserlerinin ortaya çıkış süreci ile paralel olarak gerçekleştiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışmada, Buḥârî ve Müslim'in hadis kabul şartları ve hangi hususlarda farklılaştıkları, bilhassa *likâ'* şartı özelinde irdelenecektir.

1. Buḥârî ve Müslim'in Hadis Kabul Şartları Bağlamında Likâ'

Musannifler, eserlerine aldıkları rivâyetleri çok kapsamlı bir yekûn içerisinden seçmişler ve bu seçimleri birtakım kriterlere tabi tutarak yapmışlardır. Her musannifin dikkate aldığı umumi kriterler olmakla birlikte, her birinin diğerlerinden farklı olarak esas aldığı hususi kriterler de söz konusudur. Ne var ki hadis kabul şartları için benimsedikleri bu kriterlerin neler olduğunu musannifler açıkça ifade etmemiştir. Bahse konu şartlar çoğu zaman eserlerin satır aralarındaki detaylar ile râvi ve rivâyet özelliklerinden hareketle, râviler arası ilişkiler gibi çıkarımlarda bulunan sonraki dönem şârihleri tarafından

¹ Bkz. ويجمع بينها كلها: التأكيد على التزام منهج العلمي، ومحاولة الفهم عنهم فيما يكتبون، والتزام التأني في البحث والمدارسة. Bkz.

tespit edilmiştir. Fakat bu durum tarihî süreç içerisinde pek çok tetkike konu olmuş ve tartışılmıştır. Tâhir el-Makdisî'ye (ö. 507/1113) göre, Buḥârî ile Müslim'in öncelikli hadis kabul şartları, râvilerinin güvenilirliği konusunda ittifak bulunan hadisleri kitaplarına almalarıdır. Bu şart, güvenilir râviler arasında ayırım yapmaksızın ilgili (o rivâyeti ile meşhur) sahâbîye ulaşınca kadar bütün râviler için geçerlidir (Makdisî - Hâzîmî, 1984, 17-18). Şemseddin es-Seḥâvî'nin (ö. 902/1497) aktardığına göre, Irakî (ö. 806/1404) bu konuda Makdisî'nin değerlendirmesine katılmaz: "Buḥârî ve Müslim'in her ikisinin birden ya da bunlardan sadece birisinin kendilerinden hadis aldığı (bazı) râvileri Nesâî zayıf olarak nitelemiştir." şeklinde ifade eder (Seḥâvî, 2003, I, 64-65).

Diğer bir hadis kabul şartı ise senedinin muttasıl olması; senedde herhangi bir kopukluğun bulunmamasıdır. Buḥârî'nin hadislerini almadığı kimi râvilerin rivâyetlerini Müslim kitabına almıştır. Süheyl b. Ebû Sâlih (ö. 101/719), el-'Alâ b. 'Abdurrahmân (ö. 138/755), Dâvûd b. Ebû Hind (ö. 139/756), Ebû'z-Zübeyr (ö. ?), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) gibi râviler bunlardandır. Bu râviler güvenilirlik vasıfları ortadan kaldırılmayacak şekilde münekkitler tarafından tenkit edilirken Buḥârî ihtiyatlı davranarak onların hadislerini kitabına almamıştır. Müslim ise zikredilen râvilerin hadislerine eserlerinde yer vermiştir. Buna örnek olarak Süheyl b. Ebû Sâlih verilebilir: Babasından *semâ*'ı noktasında tenkit edilen Süheyl'in, babasının bir sahifesinden nakilde bulunduğu söylenmiştir (Makdisî - Hâzîmî, 1984, 18).² Bu nedenle Buḥârî, bahse konu senedi almamış, yani asıl metinde yer vermemiştir. Bununla birlikte babasından Süheyl dışındaki râviler kanalıyla nakilde bulunmuştur. Müslim ise Süheyl'in hadislerini tetkik ettiğinde, babasından doğrudan rivâyette bulunmadığı rivâyetleri bazen A'meş (ö. 148/765) aracılığıyla bazen de kardeşi vasıtasıyla babasından naklettiğini görmüş, rivâyetlerine metinde yer vermiştir. Buradan Müslim'e göre, onun babasından *semâ*'ı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Şayet Süheyl'in babasından *semâ*'ı, sadece el yazmasına dayalı olsaydı, bu takdirde bütün rivâyet ettiği hadisleri "falan aracılığıyla babamdan" şeklinde değil de hepsini aynı şekilde "babamdan böyle aldım" diye rivâyet etmesi gerekirdi (Kandemir, XLIV, 2000). Diğer taraftan ilim alma geleneğinde *vicâde* gibi bir yöntem de yer aldığı hâlde hadis

² Bkz. "ومثال ذلك أن سهيل أبي صالح تكلم في سماعه من أبيه فقيل صحيفه"

kabul şartlarının *semâ'* ile zorunlu olarak ilişkilendirilmeye çalışılmasının, diğer yöntemlerde ittisalin yitirilme ihtimalinin söz konusu olmasından dolayı *semâ'*ın en muteber rivâyet metodu olarak kabul edilmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Hâkim Ebû 'Abdullah en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *el-Medhal ilâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl* isimli eserinde, Buḥârî ve Müslim için bu şartların dışında başka şartları da zikreder: "Birinci kısımda yer alan "muttefekun aleyh" (iki müellifin de eserlerine aldıkları) rivâyetler, Buḥârî ve Müslim'in kitaplarına almayı tercih ettikleri hadislerdir ki, bunlar sıhhat noktasında ilk dereceyi teşkil eder. Buna iki güvenilir râvisi bulunan meşhûr bir sahâbînin Resûlullah'tan aldığı rivâyet örnek olarak verilebilir. Sonra o sahâbîden de güvenilir iki râvisi bulunan meşhûr bir tâbî rivâyet eder. Sonra ondan dördüncü tabakadan râvileri olan etbâu't-tâbîine mensup hâfız, güvenilir, meşhûr birisi rivâyette bulunur. Daha sonra Buḥârî veya Müslim'in hâfız, güvenilir ve adalet noktasında meşhûr olan hocaları senede dâhil olur. İşte bu, *Sahîh*'in ilk/öncelikli derecesini teşkil eder." (Nîsâbûrî, 2003, 73).

Makdisî'ye göre ise Buḥârî ve Müslim, her tabakada iki râvi olması gerektiği şeklinde bir şart öne sürmemişler, kendilerinden böyle bir bilgi/açıklama naklolmamıştır. Hâkim'in prensipleştirdiği bahsi geçen "güvenilir iki râvi" şartı her iki imamın kitaplarında da tam olarak bulunamamaktadır. Bunun örneklerinden biri, Buḥârî, Mirdâs el-Eslemî kaynaklı rivâyeti, Kays b. Ebû Hâzim tarikiyle kitabına almıştır. "*Sâlih kimseler peyderpey ahirete intikal ederler...*" (Buḥârî, "Rikâk", 9, no: 6434) hadisinin senesinde, Mirdâs el-Eslemî'nin, Kays b. Ebû Hâzim dışında bir başka râvisi yoktur. Diğer yandan Buḥârî ve Müslim'in Ebû Tâlib'in vefatına ilişkin Müseyyeb b. Hazn'den oğlu Saîd el-Museyyeb dışında herhangi birisi nakilde bulunmamıştır. Buḥârî, 'Amr b. Taḡlib kanalıyla gelen, "*Muhakkak ki, benim kendilerine vermediklerim bana daha kıymetli olduğu hâlde, bazen kimilerinde ganimetten pay verdiklerim olur...*" (Buḥârî, "Cum'a", 4, no: 923; "Tevhîd", 49, no: 7535) şeklindeki rivâyeti eserinde Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) nakletmiştir. Söz konusu rivâyeti, 'Amr'dan Hasan el-Basrî dışında rivâyet eden olmamıştır. Bu rivâyet tarzı Buḥârî'de pek çok yerde görülür. Nitekim Müslim de Eḡar el-Müzenî'nin (ö. 108/726) "*Bazen kalbime dalgınlığa sevk eden birtakım duygular arız olur da...*" (Müslim, "Zîkr", 41, no: 2702) şeklindeki rivâyetine eserinde yer vermiştir.

Oysa Müzenî'den bu hadisi Ebû Burde dışında herhangi birisi nakletmemiştir. Bu durum pek çok yerde böyledir. Serdedilen bu örneklerden anlaşılmaktadır ki, Hâkim'in ortaya koyduğu bu prensip vâkıyla uyuşmamaktadır ve dolayısıyla geçerliliği söz konusu değildir (Makdisî - Hâzîmî, 1984, 22-23).

Hâzîmî'ye (ö. 584/1188) göre Buḥârî, metni sahih olan ve mecruh olmayan her râvinin rivâyetini kitabına alma gayretinde olmamıştır. Bu tür mecruh olmayan râvilerin sayıları otuz binden fazladır. Zira *et-Târîhu'l-kebir'* i kırk bin ya da daha fazla râviyi kapsar. *ed-Du'afâ* adlı eserinde ise yedi yüzden daha az bir râvi yer alır. *el-Câmiû*'inde yer verdiği râvi sayısına gelince o da iki binin altındadır. Fakat Hâzîmî bu durumu, Buḥârî'nin muhtasar bir kitap oluşturmak istemesiyle açıklar; neden kitabına aldığı rivâyetlerde bu denli seçici olduğuna dair görüş beyan etmez (Makdisî - Hâzîmî, 1984, 61).

Görüldüğü üzere, Buḥârî ve Müslim'in hadis kabul şartlarına dair özelliklerle umumi şartlar dışında kalan hususlarda kesin neticelere varmak güçtür. Bahsi geçtiği üzere Buḥârî'nin kitabına aldığı hadislerde Müslim'e nazaran daha titiz davranarak bazı hadisleri almadığı iddiasına, yukarıda misal olarak yer verilen Müslim'in kitabına almayı tercih ettiği birtakım rivâyetleri Buḥârî'nin ihtiyatlı davranarak ayıklamış olması dayanak olarak gösterilmiştir. Fakat bu durumun tersi de pekâlâ söz konusudur; Müslim'in kitabına almadığı birtakım hadisleri Buḥârî'nin tercih etmiş olması vakidir.

Bu hususların yanı sıra İbn Ruşeyd'in kitabı *es-Senenu'l-ebyen'* i neşreden Mısrâtî (Medine, 1417/1996), Buḥârî ile Müslim'in *likâ'* bağlamındaki sıhhat veya ittisal şartlarının tam olarak anlaşılmadığını ifade etmektedir. Buna göre, Buḥârî'nin tek şartı *likâ'* veya her rivâyette *semâ'* tasrihi değildir; bir kez dahi olsa râvi ile şeyhi arasında *semâ'*ın gerçekleşip râvinin *tedlîsten* uzak olması ittisalin kabulü için yeterlidir. Muhakkik Mısrâtî, Buḥârî'nin her rivâyette *semâ'*ı şart koşmasının ancak çokça *tedlîs*le bilinen râviler için geçerli olduğunu ifade eder. Buna göre, *tedlîs* yapmakla bilinmeyen kişiler için Buḥârî, *irsâlin* olmadığından emin olmak maksadıyla râvinin şeyhinden bir kez dahi olsa *semâ'* tasrihini kâfi görmüştür. Müslim'in ise *muâsarayı* tek başına yeterli kabul etmesi söz konusu olamaz; râvi ile şeyhinin aynı asırda yaşadıklarının bilinmesi ile birlikte, kuvvetli bir buluşma imkânlarının olması gerekmektedir. (İbn Ruşeyd, 1996, 13-14). Dolayısıyla, Müslim'e göre râvi ile şeyhinin

buluşma imkânı yoksa rivâyet ittisale hamledilemez ve sahih olmaz. Burada Müslim'in *likâ'* şartını değil, *likâ'*ın *imkân*ını benimsemesi söz konusudur. Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî, Müslim'in ittisal şartına uygun olmayan bir rivâyetin, tabii olarak Buḥârî'nin de şartına uymayacağını eklemektedir. Bu bakımdan Buḥârî'nin şartlarının Müslim'in şartlarını da kapsadığı görülmektedir.

Likâ' tartışmasının Buḥârî ve Müslim etrafında şekillenmesi, konuya farklı baktıkları yönünde çıkarımların neden yapıldığını irdelemeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda aralarında metodik farklılıklar olduğu görülür; Buḥârî fakihlere benzer şekilde daha rasyonel bir tutumla rivâyetleri toplarken Müslim'in klasik bir muhaddis olarak yalnızca isnâdlar ve rivâyetlerle ilgilenmesi söz konusudur. Bu tespiti, Buḥârî'nin fikhî görüşlerini eserinin bâb başlıklarında göstermiş olması destekler. Bundan dolayı "Buḥârî'nin fikhî, yani hadisten anladığı bâb başlıklarındadır" (فقه البخاري في تراجمه) sözü meşhur olmuştur (İbn Hacer, 2011, 16). İçerik bakımından Buḥârî'nin eseri daha zengindir, çünkü akaid gibi farklı ilim alanlarına dair bakış açısını da yansıtmaktadır (Yavuz, 1992, 372). Kitabında haber-i vahidlerle ilgili bir kısmın yer alması kitabının niteliği ve sınırları içerisinde detaya girmeden usul konularıyla da ilgilendiğini göstermektedir.

*Likâ'*a dair serdedilen görüşlerin Buḥârî ve Müslim etrafında şekillenmesinde başat faktör olan Müslim'in konu hakkındaki beyanları ışığında, meselelerin nasıl anlaşıldığı yorumlanmaya çalışılacaktır.

2. Muhaddislerin *Likâ'*a İlişkin Görüşleri

Kütüb-i sitte musanniflerinden yalnızca Müslim *likâ'* konusunda görüşünü sarîh şekilde beyan etmiş, diğer imamların görüşleri ise sonraki dönemlerden itibaren musanniflerin eserlerini tetkik eden şârihler tarafından tahkik ve tespit edilmeye çalışılarak tartışılmıştır.

2.1. Müslim'in Görüşü

Yazılı kaynaklar bakımından *likâ'*ın şart olarak tartışılması ilk olarak İmam Müslim ile ortaya çıksa da Dureys'e göre, Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ile Yahya b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) birtakım hadisleri râviler arasında semâ'ın olmamasından dolayı tenkit etmiş olmalarından hareketle, *likâ'* şartı tarihsel olarak öncelikle bu iki âlim tarafından ortaya konulmuştur (Dureys,

1997, 77-85, 491-492). Bu bakımdan, *likâ'* kavramının olgu olarak dahi olsa Müslim'den önce de bilindiği anlaşılır. Öte yandan, *likâ'* tartışmasından günümüze ulaşan yazılı eserlerden ilk olarak Müslim'in aktardıkları sayesinde haberdar olunmaktadır. Bu bakımdan problemin bütünlük içerisindeki yeri, Müslim'in söyledikleri kritik edilerek tespit edilebilir.

Müslim, *Saḥîḥ*'inin mukaddime kısmında bu konuya genişçe yer vermiş ve isim vermeden *likâ'* şartını öne sürenlere eleştiriler yöneltmiştir. Müslim, tenkit ettiği görüşü şöyle özetler:

“Sözünü anlatarak asılsız fikrinden bahsettiğimiz zata göre, senedinde *fulânun an fulânin* ibaresi bulunan her bir hadisin isnâdı şu durumdadır: Bu iki râvinin aynı asırda yaşadıkları ilmen sabit ve râvinin hadisi, şeyhinin ağzından işitmiş olması mümkündür. Şu var ki râvinin şeyhinden hadisi işittiğini biz bilmiyoruz ve rivâyetlerin hiçbirinde bu iki râvinin kesin olarak bulduklarına veya aralarında hadisi söyleştiklerine dair bir kayıt bulamadık. Bu iki râvinin yaşadıkları asırda bir veya birkaç defa buldukları yahut bir hadisi aralarında söyleştikleri veya yaşadıkları asırda bir veya birkaç defa bir araya gelerek bulduklarını gösteren bir haber varit olmadıkça bu şekilde – *fulânun an fulânin* senediyle – gelen hiçbir haber hüccet olmaz. Eğer kendisine hadis rivâyetinde bulunulan zatın yanında onların (râvi ve şeyhinin) bir defa buluşarak ondan bir şey işittiğini haber veren muteber bir bilgi (sahih rivâyet) de gelmezse, kendisinden rivâyette bulunduğu bir şahıstan bu haberi nakletmesinde bir sübut/hüccet yoktur. Zikredilen kişinin bakış açısına göre, gelen rivâyete benzer başka bir rivâyet hususunda, hiç olmazsa birkaç hadisi ondan işittiği vârid olmadıkça böyle bir haber ‘mevkuf’ tur. ... Geçmişteki ve günümüzdeki bütün hadis âlimlerinin üzerinde ittifak ettikleri yaygın olan söz şudur: güvenilir (sika) olan her râvi kendisi gibi sika olan râviden hadis rivâyet edip her ikisi aynı asırda bulunduğu için birbirleriyle görüşmek ve hadis dinlemek caiz ve mümkün olursa, bir araya geldikleri ve şifahen görüştüklerine dair hiçbir haber bulunmasa dahi o rivâyet sabit olur ve onunla ihticâ edilir. Ancak bu râvinin kendisinden rivâyette bulunduğu kimse ile görüşmediğine yahut ondan bir şey işitmediğine dair apaçık bir delil bulunursa bu durum müstesnadır. Fakat mesele beyan ettiğimiz şekilde imkân üzerinde müphem kalırsa – kati delalet bulunmadıkça – rivâyet daima *semâ'a* hamledilir.” (Müslim, 2010, I, 29-30).

Müslim'in *likâ'*ın sübutundan ziyade imkânı üzerinde durduğu açıktır. *İmkân-ı likâ'*ın sınırları ve mahiyetine dair Hâlid b. Mansûr ed-Dureys, râvi ile şeyhinin aynı asırda bulunmalarının yeterli olup, yaşadıkları beldeler birbirlerine yakın olmasalar dahi buluşmalarının mümkün olmasının kâfi olacağı sonucuna varır. (Dureys, 1997, 332-338).

Müslim, görüşünü temellendirmek için ulemadan bazı isimleri de zikreder:

“Haberler ile meşgul olan ve isnâdların sıhhatini araştıran; Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), İbn ‘Avn (ö. 151/768), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Şu‘be İbnü’l Haccâc (ö. 160/776), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), ‘Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14) gibi selef (geçmiş) âlimlerinden ve onlardan sonraki hadis imamlarından hiçbirinin, az önce sözünü açıkladığımız zatın iddia ettiği gibi, isnâdlardaki *semâ'* konusunu araştırdığını bilmiyoruz. Bunları - râvilerin rivâyet ettikleri kimselerden *semâ'*ının olup olmadığını - araştıranlar, yalnızca râvi *tedlîs* ile biliniyor ve bununla ünlenmiş kimselerden olduğu zaman bu araştırmayı yapmışlardır. O hâlde, böyle râvilerden *tedlîs* illetinin giderilmesi için rivâyetlerinde *semâ'* olup olmadığını araştırıp soruştururlar. Sözünü hikâye ettiğimiz zatın iddiası bakımından, râvi müdellis olmadığı hâlde böyle bir şart aranmasına dair bir şeyi isimlerini zikrettiğimiz ve zikretmediğimiz imamların hiçbirinden işitmedik.” (Müslim, 2010, I, 32-33).

Muhammed ‘Avvâme, İmam Müslim’in zikrettiği altı âlimin *semâ'*ın araştırılmasına dair görüşünün bilhassa *tedlîs*le ilgili olduğunu belirtmiştir: “Bu altı imam arasında *tedlîs* yapmak hoş görülmemiş ve onlardan sakındırılmışlardır. ... İmam Müslim’in naklettiği bu görüşlere binaen; açık bir şekilde *tedlîs* yapıldığı bilinen hem müdelles râvinin hem de müdellis hadisin açıklanması gerekir.” (‘Avvâme, 2017, 12-13).

Müslim, *'an'ane* isnâddaki güvenilir râvinin aynı dönemde yaşayan şeyhiyle buluşması veya bir arada bulunmasının mümkün olmasını, yani buluşma imkânını yeterli görmüştür. Hiçbir haberde bir araya geldiklerine veyahut şifahi olarak rivâyette bulduklarına dair bir bilgi bulunmamış dahi olsa râvinin rivâyette bulunduğu kişiyle buluşmadıklarını, yani aksini gösterecek açık bir delil olmadığı müddetçe Müslim, rivâyetin *semâ'*a hamledilip *inkıta'* yokmuş gibi muamele edileceğini savunmuştur.

Müslim'e göre, râvi *tedlîs*le bilinmiyorsa ve rivâyeti aldığı şeyhiyle aynı dönemde yaşadığı muhtemelse hadisi - ister *semâ'* yoluyla olsun ister *'an* (fa-lan) nakliyle - alınır.³ Müslim, görüşünü desteklemek için mütekaddimün âlimlerin görüşlerinin de bu yönde olduğunu iddia eder. Fakat Müslim'in de isimlerine yer verdiği âlimlerden Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), "semi'a (سمي) ile rivâyet edilmeyen bütün hadisler anlamsızdır" (Bağdâdî, 2010, 353.) şeklinde bir ifade kullanmış, Katâde'nin (ö. 118/736) hadis rivâyeti esnasındaki okuyuşuna dikkat edip "haddesenâ (حدثنا)" diyerek rivâyet ettiklerini almış, bunun dışındakilere ise önem vermemiştir (İbn Hacer, 2011, 169-170). Hâlid b. Mansûr ed-Dureys de "Şu'be b. Haccâc ile Yahya b. el-Kattân birtakım hadisleri râvilerin arasında *semâ'*ın olmamasından dolayı tenkit etmişlerdir." demiştir (Dureys, 1997, 77-85, 491-492). Bu bakımdan, Müslim'in "seleften âlimler" şeklinde genelleyerek zikrettiği isimlerin *semâ'* konusunu araştırmadıkları yahut ehemmiyet vermediklerini söylemek güçtür. Dureys de onların, Müslim'in iddia ettiği gibi, yalnızca râvi *tedlîs* ile bilindiğinde *semâ'*larını araştırmadıklarını, müdellis olsun olmasın râvilerin birbirlerinden *semâ'*larının olup olmadığını araştırdıklarını ifade etmiştir (Dureys, 1997, 495).

İbn Ruşeyd'in *es-Senenu'l-ebyen* adlı eserini neşreden Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî, görüşünü desteklemek maksadıyla Müslim'in "selef"ten âlimleri zikrettiği ifadelerine ilişkin şöyle demiştir: "İmam Müslim, kim olduğunu beyan etmeksizin görüşünü eleştirdiği kimsenin görüşü hakkında karşıt icmâ olduğunu ve seleften kimsenin böyle bir şey söylemediğini iddia etmiştir. Bir görüşün hem bilinmeyip hem de o görüşün aksine icmânın olması, nasıl mümkün olabilir?" (İbn Ruşeyd, 1996, 7). Oysa Müslim, kendi savunduğu ve üzerine icmâ olduğunu iddia ettiği görüşün yeni bir şey olduğunu söylememiştir. Ona göre bu, ulema nazarında kabul gören yaygın görüştür; bu görüşün aksi olan görüş ise duyulmamış, dolayısıyla yeni bir görüştür.

³ Müslim, kitabının mukaddimesinde 'an'ane ihtiva eden hadislerden örnekler verir; fakat bunlardaki 'an isnâdın sonunda yer almaktadır. İsnâdın başı, yani müellif tarafına yakın yerde bulunan bir 'an, râvinin taḥammul ve edâ yöntemleri ve ıstılahlarının yerleştiği bir süreçte yaşıyor olması hasebiyle bu ıstılahlar yerine bir 'an kullanmış olmasını şüpheli kılar. İsnâdın sonunda yer alan (nebi-sahabe-tabii'n arasında) 'an'aneler ise bu isimlerin büyük ihtimalle görüşmüş olmalarına hamlederek Müslim'in kabul etmiş olması muhtemeldir.

Zehebî (ö. 748/1348) de *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* adlı eserinde şöyle demiştir: “İmam Müslim *Saḥih'*inde *likâ'*ı şart koşan kişileri hafife almış ve aksi bir görüşte icmâ olduğunu iddia etmiş, *mu'âsara* ile *likâ'* imkânını kâfi görmüştür. Râvi ile şeyhinin birbirleriyle görüşüp görüşmediklerine dair bilgiyi araştırma gereği duymamıştır.” (Zehebî, 1983, XII, 573).

Müslim'e göre, râvi müdellis olmadığı takdirde ve şeyhiyle aynı asırda yaşadığı biliniyorsa *semâ'* tasrihi aranmaksızın rivâyeti muttasıl kabul edilir. Ancak *tedlîs* ile bilinen râviler için şeyhiyle *semâ'*ının araştırılması gerekir. Şayet az *tedlîs* yapan râvi ise hiç *tedlîs* yapılmamış gibi hadisi şu iki şartla kabul edilir; *likâ'* sübutuyla birlikte *mu'âsara* yahut *likâ'*ın imkânıyla birlikte *mu'âsara*. Burada “aynı asırda yaşamak” anlamındaki *mu'âsara* kavramının tam olarak neye delalet ettiğini İmam Müslim açıklamamıştır. *Mu'âsara* ile kastedilen, râvi ile şeyhinin bir araya gelmesinin aynı asırda yaşadıkları için mümkün ve imkân dâhilinde olması ise bu durumun mahiyetinin ne olduğu, yani sınırları anlaşılmamaktadır. Dureys bu hususta, ilki rivâyetin tarihinin, diğeri ise râvi ile şeyhinin vefat tarihlerinin bilinmesi şeklinde iki ihtimalin söz konusu olduğunu söylemişse (Dureys, 1997, 320) de mesele Müslim tarafından vuzuha kavuşturulmamıştır.

İbn Ruşeyd, Müslim'in, *semâ'*ı ispat için yapılan araştırmaların belirli hususlarda ve *tedlîs*le bilinen râviler için geçerli gördüğünü söylemektedir (İbn Ruşeyd, 1996, 121). Buna göre, şayet *tedlîs*le meşhur olan râviler varsa onların rivâyetlerinde mutlak şekilde *semâ'*ın sabit olmasının şart koşulması söz konusudur. Dolayısıyla Müslim'e göre *semâ'*ın araştırılmasının râvinin müdellis olup olmamasına bağlı olduğunu ifade eder.

Müslim'in söylediklerinden *likâ'*ı ittisal şartı olarak değerlendirmedeği anlaşılmaktadır. Ona göre *likâ'*ın olmaması bir karinenin olmamasıdır. Yani Müslim; “râvinin şeyhiyle mulâkî olmadığına dair herhangi bir delil varsa *likâ'* yoktur” der ve Müslim'e göre delilin olmama durumunda aynı asırda yaşadıkları ve müdelles olmadıkları bilinen bu iki râvinin rivâyetinde *likâ'*ı araştırmaya lüzum yoktur. Müslim'in burada “başka bir delil yoksa o delilin olduğuna hükmetmek” veya “bir bilginin bir kaynakta yer almamasından hareketle o bilginin sıhhati ve mevcudiyeti hakkında sonuç çıkarmaya dayalı bir akıl yürütme” (Yücel, 2020, 148-149) anlamlarına gelen *e silentio* argümanı-

na başvurduğu görülmektedir. Bu minvalde, İslam ilim geleneği içerisindeki şifahi ve yazılı kültürün coğrafyanın genişlemesi ile şekillendiği hususu hatırlanmalıdır. Bu durumun bir neticesi olarak isnâdaki edâ sîgalarını yeterince yansıtan bir kavram geliştirilmediği için, her rivâyetin önceki kayıtlarında yüz yüze gelmek suretiyle geriye dönük düzenleme yapmak imkânsızdır. Bu sebeple Müslim'in eldeki rivâyet malzemesini kullanabilmek için bu delili tercih etmiş olması muhtemeldir. Müslim, *likâ'*ın karşıt kavramı olarak *tedlîsi* öne sürmüş ve iddia ettiği gibi kendisinden önceki hadis otoritelerinin mevcut sistemini yeni şartlar aranmaksızın sürdürmek istemiştir. Müslim, teknik olarak o dönemin kayıtları ile mevcut bilgileri tespit etmek zor olduğu için konu bağlamında aksi olan durumu, yani "bir araya gelmeme" anlamında *tedlîsi* delil olarak kullanmıştır.

Müslim, yukarıda alıntılanan ifadelerinin akabinde, eleştirdiği kimsenin nazarından meseleyi şu şekilde aktarmaya devam ederek bu görüşün nasıl gerekçelendirildiğini kendi bakış açısıyla izah etmiş olur:

"Geçmiş ve günümüzde bütün hadis râvilerinin birbirlerini hiç görmeden ve rivâyet aldığı kimselerden bir şey işitmeden hadis rivâyet ettiklerini gördüm. Bu şekilde aralarında *semâ'* olmaksızın mürsel olarak hadis rivâyetine icazet istediklerini görünce - ki bize ve hadis ilmi ulemasına göre, mürsel rivâyetler hüccet değildir - ben de bahsi geçen sebepten dolayı, her bir haberin râvisinin, kendi rivâyet ettiği râviden işitmiş olup olmadığını araştırma gereği duydum. Şayet râvinin rivâyet ettiği kimseden en ufak bir şey işittiğine vâkîf olursam, artık ondan rivâyet ettiği her şey benim nazarımda sabit olur. Eğer *semâ'*ına muttali olamazsam o haberi mevkûf addederim ve o haber *irsâl* olma olasılığı bulunduğu için bana göre artık hüccet yerine de geçemez." (Müslim, 2010, I, 30).

Bu gerekçe - mürsel endişesiyle *semâ'*ı ve dolayısıyla *likâ'*ı araştırma gereği duyma - yukarıda yer verdiğimiz Müslim'in "Haberler/rivâyetler ile uğraşan ve isnâdların sıhhatini araştırarak (...) selef âlimlerinden ve onlardan sonraki hadis imamlarından hiçbirinin, az önce sözünü açıkladığımız kailin iddia ettiği gibi, isnâdlardaki *semâ'* konusunu araştırdığını bilmiyoruz." ifadesiyle müteâridir.

Müslim, eleştirdiği kimselere karşı delil olarak, kendi döneminden önceki hiçbir imamın *semâ'*ı mülakata delil olarak istemediğini söyler. Halbuki mülakatın *semâ'*ın delili olarak addedilmesi de söz konusu olabilir; *semâ'* var ise mülaki olmak, yani bir araya gelmek zaten zorunlu olarak meydana gelir. Müslim, tartıştığı kimselere göre müdellis olmasalar dahi her râvi arasında en az bir kez *semâ'*ın gerçekleşmiş olmasının gerekli olduğunu izah eder. Müslim, zikrettiği mütekaddimûn (selef) âlimlerine göre böyle bir görüş bilinmemekte olup tartıştığı kimsenin görüşüyle bu bakımdan ayrıştıklarını ifade eder.

Müslim, isnâdlardan örnekler vermiş, sahâbî ve sahâbîden nakleden tabînin isimlerini zikretmekle yetinmiştir. Ulemanın sıhhati konusunda ittifak etmiş oldukları rivâyetlere de yer vermiş, akabinde görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: “İsimlerini söyledığımız ve sahâbeden rivâyette bulduklarını belirttiğimiz bütün bu tabîlerin, kendilerinden olduğunu bildiğimiz hiçbir rivâyette, ne *semâ'* yoluyla rivâyet ettikleri işitilmiş; ne de onlarla belirli bir haber hususunda görüştükları malum olmuştur.” (Müslim, 2010, I, 35). Dureys, Müslim’in yer verdiği bu rivâyetlerden beş tanesinde *semâ'*ın sabit olup diğer beşinde ise mutâba⁴ ile tabînin sahâbeden *semâ'*ı olduğu ve bu beş rivâyetin şevâhid⁵ gibi diğer yollarla da sahih olduğunun bilindiğini söylemiş ve Müslim’in *semâ'*ın bilinmediği veya sabit olmadığı hâlde sahih kabul edilen rivâyetler şeklindeki görüşünü delillendirmek için bu tür rivâyetleri örnek vermesini eleştirmiştir (Dureys, 1997, 358-360).

⁴ “Ferd sanılan bir hadisin başka tarîk ya da tarîklardan rivâyet edilip edilmediği hadis kitaplarından araştırılır. Bu araştırma sonucu rivâyetinde tek kalan râvinin şeyhinden veya şeyhin şeyhinden bir başkası tarafından rivâyet edildiği açığa çıkarsa ferd zannedilen hadis artık ferd olmaktan kurtulur, işte önceden tek rivâyet tarîkinin bulunduğu sanılarak ferd kabul edilen bir hadis, araştırma sonunda başka râvi tarafından rivâyet edildiğinin anlaşılmasıyla fertlikten çıkıp tabîi ya da diğer tabiriyle mutâbîi olan bir hadis durumuna gelir ki artık fert değil mutâba veya mutâba’un aleyh adını alır.” (Uğur, 1992, 289).

⁵ Hadis usulünde şâhid, terim olarak bazı âlimler tarafından mutâbîi karşılığı olarak kullanılmıştır. Şâhidin diğeriyle nüansı şu şekilde açıklanır: “Şâhid, bir hadise lafız veya mana yönünden veya sadece mana itibariyle benzeyen lafızlarla bir diğer sahâbiden rivâyet edilen ve bu rivâyetle ötekine muvafakat eden hadistir. (Ulûmu’l-Hadis, 241.)” (Uğur, 1992, 370-371).

Müslim, *mu'an'an* rivâyetlerin ittisale hamledilebilmesi için *mu'āsara* ile birlikte iki şart daha öne sürmüştür. Bu şartlardan ilki, *likâ*'ın imkânı; diğeri ise rivâyeti nakleden râvinin *tedlîs* ile bilinmemesidir. Müslim, *likâ*'ın olmadığına dair bir delil varsa ittisal ile hükmedilmeyeceğini ifade etmektedir. Şayet *likâ*' yahut *semâ*'ın olmadığına dair özel bir karineye delalet varsa, o hâlde ittisalin kabul edilmesi tabii olarak mümkün değildir. Müslim'in bunu ayrıca belirtmiş olması anlamlı görünmemektedir. Öte yandan Müslim'in tartıştığı "*likâ*'ın imkânı" ve "*mu'an'an*" gibi meselelerde rivâyetlerin nasıl ve ne şekilde alınması gerektiğine ilişkin malumata rastlanmamaktadır. Bir araya gelmeden yazı vasıtasıyla ilmin alınabildiği bir dönemde Müslim'in yazıyla rivâyet aktarımına dair bir açıklaması olmamış ve kitâbete ilişkin bu husus muğlak kalmıştır.

Müslim'in muttasıl isnâdın şartı olarak *likâ*'ın yerine *imkânul-likâ*'ı geçirmiş olduğu çıkarımı yapıldığı takdirde, Müslim'den önce de *likâ*' olgusunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu olgu, Müslim'in kendisinden önceki ehli-hadisın önde gelen âlimlerinin *likâ*'dan hiç söz etmedikleri iddiasına kuşkuyla yaklaşılmasına sebebiyet vermektedir. Çünkü Müslim'in "*imkânul-likâ*'ı, *likâ*'ın yerine geçirmiş olduğu" tespiti yapıldığı takdirde, Müslim dönemi ve öncesinde *likâ*' tartışmasının var olduğu ve bilindiği, Müslim'in buna yeni bir bakış açısı getirdiği; bunu da *imkânul-likâ*' olarak formüle ettiği söylenebilir.

Likâ' tartışmasında Müslim'in muhalifinin kim veya kimler olabileceğine dair çeşitli görüşler mevcuttur. Müslim'in kullandığı "sözde hadis ehli" (بعض منتحل الحديث: Müslim, 2010, I, 22) gibi ithamlar, Müslim'in muhalifi olan tarafın kendisinin muteber gördüğü kimselerin olamayacağını düşündürmektedir. İbn Ruşeyd el-Fihri, Müslim'in eleştirdiği *likâ*' şartını Buḥârî'ye atfetmekle birlikte, Müslim'in eleştirdiği görüşün Buḥârî ve 'Alî b. el-Medîni'ye ait olduğunu bilmediğini iddia etmiştir (İbn Ruşeyd, 1996, 149). Ebû Muâz Târik b. 'İvaḍullâh b. Muhammed de konuyla ilgili yapmış olduğu çalışmasında İbn Ruşeyd'e katıldığını ifade ederek, Müslim'in eleştirdiği görüşün sahibinin Buḥârî olduğunu bilmemesi ihtimalinden söz etmiş ve buna dayanak olarak Müslim'in üslubunu göstermiştir (Târik b. 'İvaḍullâh, 2005, 4). Şayet Müslim, eleştirdiği görüşün Buḥârî veya 'Alî b. el-Medîni'ye dayandırıldığını bilseydi mütevazı bir üslupla görüşlerini aktarması beklenirdi. Bu bakımdan Müs-

lim'in eleştirisindeki *likā'* şartını öne sürenlerin, Müslim'in kastettiği kimse-lerin kendi hocalarının⁶ dışındakilere işaret edebileceği ihtimal dâhilindedir. Bununla birlikte, Müslim ve *likā'* şartını öne sürdükleri iddia edilen Buḥârî ve İbn Medîni gibi şeyhleri arasında bu konuya ilişkin görüş ayrılıklarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, Müslim'in bir ilim insanı olarak adını vermeden 'hocası dahi olsa' bir kişinin yanlış bulduğu görüşünü eleştirmiş olabileceği de söz konusudur.

Aşağıda örnekleri verileceği üzere, Müslim gibi sarahaten *likā'*a dair değerlendirmeleri olmasa dahi diğer imamların da *likā'* şartına yönelik uygulamaları söz konusudur. Bazen hadisi tashih ederken "falan falandan işitmiştir" şeklinde kayıt koyarlarken, bir hadisin i'lâlini⁷ bildireceklerse "falan falandan işitmemiştir" şeklinde kayıtlamışlardır. Fakat bunları zikretmeleri sınırlı görünmektedir, yaygınlık kazanmamıştır. Burada *semâ'* ve *likā'*ın olmadığını tasrih etmeye yönelik bir eğilimin mi söz konusu olduğu, yoksa belirsiz olan durumlarda teyit amaçlı *semâ'* ve *likā'* tasrihinde mi bulunulduğu bilinmemektedir.

2.2. Buḥârî'nin Likā' Şartını Savunduğuna Dair Görüşler

Müslim'in *likā'* şartı ve yorumu bağlamında eleştirdiği görüşü savunanların kim veya kimler olduğuna dair kesin bir veri veya ittifak edilmiş bir kanaat bulunmamaktadır. Müslim de kitabında açıkça isim belirtmeksizin muhalif görüşü eleştirmiştir. Bununla birlikte - yukarıda da bahsi geçtiği üzere - bazı senetlerin i'lâlinde *likā'* şartını 'Alî b. el-Medîni ve Buḥârî'nin savunduklarına dair genel bir kanaat oluşmuş ve bu şart bilhassa bu iki hadis imamına nispet edilmiştir. Hatta bu durum zamanla öyle bir hâl almıştır ki tartışma veya araştırma gereği duyulmayan bir varsayım olarak kabul edilmiştir.

⁶ Târik b. 'İvaḍullâh, Müslim'in muhalefet ettiği görüşün 'Alî b. el-Medîni ve Buḥârî dışında, Ebî Hâtim, Ebû Zûr'a, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Kattân, Şu'be, Şafii, İbn Uyeyne gibi bilinen âlimlere de dayandırıldığını bilmediğini iddia etmiştir. Bu iddiasını temellendirmek için de tabiiinden bazılarının Buḥârî ile aynı görüşten olduklarını örneklendirerek açıklamıştır (Târik b. 'İvaḍullâh, 2005, 4-5).

⁷ İ'lâl: İletini ortaya çıkarmak anlamına gelen tâbirdir. Hadis usulünde bir hadisin senedinde veya metninde bulunan ve dışarıdan fark edilemeyen illet denilen gizli kusuru ortaya çıkarmaya veya onda böyle bir kusurun olduğuna hükmetmeye denilmiştir (Uğur, 1992, 151).

Muhammed 'Avvâme, bu görüşü Buḥârî'ye nispet eden ilk kişinin *Cevâbu'l-mute'annid* risâlesinde İbn Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113) olduğunu ifade eder ('Avvâme, 2017, 17). Günümüze ulaşmayan bu eserdeki ilgili bahsi İbn Hacer el-Aşkalânî (ö. 852/1449), *Hedyu's-Sârî* kitabının üçüncü faslında nakletmiş; Buḥârî'nin aynı hadisi farklı bâb başlıkları altında vermesinin maksatlarını açıklarken, hadisi bir yerde *'an'ane* yoluyla zikrederken başka bir yerde *semâ'* yoluyla zikretmesini onun *likâ'* şartına delil olarak ileri sürmüştür (İbn Hacer, 2011, 17-18). Nevevî (ö. 676/1277) de *et-Telḥîs* isimli eserinde İbn Tâhir'den iktibasta bulunmuştur (Nevevî, 2008, 231-232). Fakat İbn Hacer'in çıkarımına Nevevî'de rastlanmamaktadır. Aynı hadisi farklı bâb başlıkları altında vermesi hususunda Buḥârî'nin *semâ'*ın peşine düştüğü ve dolayısıyla *likâ'* şartını öne sürdüğü çıkarımına dair İbn Hacer'in tasarrufla bulunmuş olması muhtemeldir. Nitekim İbn Tâhir, *el-Cem' beyne ricâli's-Sahîhayn* isimli kitabında, Buḥârî ve Müslim'in hadis kabul şartlarına dair zikrettiği, "ikisi de şika (güvenilir), hafızası yerinde ve muasır olduklarından emin oldukları kişilerden rivâyet ederler" ifadesinde *mu'âsaranın* zikredilmesinden ötürü *likâ'*ın sübutu değil, imkânı anlaşılmaktadır. *Likâ'*ın imkânı, karşılaşmanın mümkün olması anlamına gelir ve zorunlu bir şart söz konusu değildir. Böylelikle 'Avvâme, Müslim'in eleştirdiği *likâ'* şartını, İbn Tâhir'in Buḥârî'ye nisbet ettiği şeklindeki görüşe katılmadığını, aksine Buḥârî'nin Müslim ile aynı şartları öne sürdüğü şeklindeki iddiasını dile getirir ('Avvâme, 2017, 17).

Hâtim b. 'Arif el-'Avnî'ye göre *likâ'* şartını Buḥârî'ye nisbet eden ilk kişi Kâdî 'İyâd (ö. 544/1149), akabinde de İbnu's-Şalâh'tır (ö. 643/1245) ('Arif el-'Avnî, 2000, 9). Ayrıca 'Arif el-'Avnî de 'Avvâme ile aynı iktibaslarda bulunarak, Buḥârî'nin Müslim gibi *mu'âsara* ile yetindiğini İbn Tâhir'in söylediğini iddia etmiştir ('Arif el-'Avnî, 2000, 113).⁸

İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî* isimli kitabında, Buḥârî'nin bu bâbla ilgisi olmayan hadisi tahric etmesinin, daha önce başka bir yerde *mu'an'an* olarak zikretmiş olduğu hadisin *semâ'*ını göstermek için olduğunu iddia eder ve bu iddiasını desteklemek için rivâyet örneklerini sıralar (İbn Hacer, 2011, 12-15).

⁸ İbn Tâhir'den iktibasta bulunulan *el-Cem' beyne ricâli's-Sahîhayn* adlı esere ulaşamadığı için bu ifadeler tetkik edilememiştir. 'Avvâme de aynı iktibasa (Nevevî, 2008, 231-232) kitabında yer vermiştir.

Örneğin, Buḥârî'nin *Saḥîh*'inin "Kitābu't-tefsîr" başlığında "yıkanılan yere bevletmek" rivâyetini (Buḥârî, "Kitābu't-tefsîr", 48) bâb başlığıyla ilgisi olmadığı hâlde nakletmesi, İbn Hacer'e göre, daha önce *mu'an'an* kanalla aktardığı bu rivâyeti, "haddeseñâ"lı tarikini bulduğunda *semâ'a* hamletmek suretiyle tekrar vermesi – ilgisiz bir bâb altında dahi olsa – rivâyeti güçlendirmek ve *likâ'* şartını kabul ettiğini göstermek içindir. Bu şekilde ilgisiz bâb başlıkları altında *semâ'* sîgalarıyla aktarılan rivâyetlerden örneklerle İbn Hacer, Buḥârî'nin *likâ'*ı savunduğunu iddia eder. İbn Tâhir'in bahsi geçen eseri *Cevâbu'l-mute'annid* günümüze ulaşmadığı için bu tür değerlendirmeler var-sayımdan öteye geçmeyip tartışmaya açıktır.

Buḥârî'nin *semâ'* sîgalarıyla rivâyeti önemseydiği bilinen bir husustur. Bu husus, İbn Hacer'in *en-Nuket 'alâ kitabi İbni's-Şalâh* isimli eserinde "*Tarih-i kebîr*"inde Buḥârî, hadislerin ta'lîlinin⁹ büyük çoğunluğunu *semâ'*ı ve adem-i *semâ'*ı ifade edecek şekilde yapmıştır." Şeklinde yer alır (İbn Hacer, 1984, II, 584). Burada irdelenmesi gereken, Buḥârî'nin "semi'a (سما)" lafzını kullanmasının onun *likâ'*ı şart koştuğu anlamına gelip gelmeyeceğidir. *Tedlîs* şüphesini gidererek rivâyeti güçlendirmek maksadıyla da bu lafzı kullanmış olması muhtemeldir.

Buḥârî'nin *likâ'*ı şart koştuğunu iddia edenlerden biri de İbn Ruşeyd'dir. Ona göre, Buḥârî ve hocası 'Alî b. el-Medînî, *irsâlin* yaygınlığına karşı önlem olarak şeyhinden rivâyette bulunan râvinin bir kere dahi olsa *semâ'* lafzıyla rivâyette bulunması şartını aramışlardır (İbn Ruşeyd, 1996, 184). Dolayısıyla Buḥârî'nin, *tedlîs*le bilinmeyen güvenilir râvinin muasırı olduğu şeyhinden bir kere dahi olsa *semâ'* sîgasıyla rivâyeti ile *likâ'*ın sabit addedileceği görüşü, inkıta' (*irsâl*) olduğu zannedilmemesi için *mu'an'an* isnadlı hadisi ittisala hamletmek içindir.

Ḥâlid b. Mansûr Dureys'e göre de Buḥârî, hocası 'Alî b. el-Medînî'nin etkisinde kalarak *likâ'* şartını benimsemiş ve özellikle *Saḥîh*'inde bu şartı yansıtmıştır (Dureys, 1997, 89). Dureys, Buḥârî'nin râvi tercemesinden hareketle,

⁹ Ta'lîl: "illetini bulma, açığa çıkarma" manasına gelen bir tabirdir. Hadis usulünde yerine göre hadisin gizli bir illet taşımasını ya da keskin zekâ ve anlayışa sahip bir hadis âliminin hadiste mevcut ancak dışarıdan fark edilemeyen illeti açığa çıkarmasını ifade eden deyim olarak kullanılmıştır (Uğur, 1992, 392).

genellikle râvi ile şeyhinin arasında *semâ'*ın sabit olmadığı durumlarda, '*an* (عن) lafzını kullanıp *semi'a* (سمی) 'yı kullanmamış olduğu; şayet *semâ'* sabit olsaydı '*an* lafzı yerine *semi'*ayı kullanırdı, şeklinde çıkarımda bulunmuştur (Dureys, 1997, 91-106).

Buķârî'nin kitabına aldığı hadisleri ne şekilde aldığını; yani yöntemini sorgulamak bu aşamada önem arz eder. Dureys, *liķā'*ı şart koşmasıyla alakalı yöntemine dair Buķârî'nin metinlerindeki tenkitlerini (örneğin, hadis metinleri ve isnâdlarındaki i'lâllerini) kitabında kategorilere ayırmış ve Buķârî'nin kitaplarında tenkit ettiği metinlerin iki gruptan oluştuğunu ifade etmiştir. Bunlar, senedin ittisali ile râvinin adaletine dair niteliklerdir. Senedin ittisaline dair hususlarda şunlar yer almaktadır: müdellisin '*an'ane* rivâyeti, *irsâlin* çokça mevcut olduğu '*an'ane* rivâyet ve bir karinenin mevcudiyetinden dolayı senedin muttasıl olmamasına dair şüphe. Râvinin adaletine dair Buķârî'nin tenkitleri ise meçhul, zayıf sayılan ve mevsûk (güvenilir) râviler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar da şu şekildedir: sika râvilerden *semâ'*ı olanların zayıf olması, aynı asırda yaşamaları muhtemel olan râvilerin birbirlerinden *semâ'*larının şüpheli olması ve aynı asırda yaşamaları kesin olan râvilerin birbirlerinden *semâ'*larının şüpheli olması. Dureys, Buķârî'nin kitaplarında tenkit ettiği metinleri toplayarak bu şekilde sınıflandırdıktan sonra, râvilerin aynı asırda yaşamış olmaları ile iktifa edilmesi şeklindeki Müslim'in yöntemini Buķârî'nin tenkit ettiği metinlere uygulamış ve ikisinin de reddedilen rivâyetler açısından büyük oranda - yalnızca on iki adet rivâyet müstesna - mutabık oldukları sonucuna ulaşmıştır. Dureys'in tespit ettiği on iki adet rivâyet, *mu'âsara* ile yetindiği için Müslim'e göre muttasıldır (Dureys, 1997, 165-267). Burada Buķârî'nin yöntemi benimsendiği takdirde Müslim'e nazaran daha az sayıda rivâyetin muttasıl kabul edileceği anlaşılmaktadır. İbrâhîm el-Lâhim ise Müslim'in görüşü benimsendiğinde çoğu hadise muhalefet edileceğini söyleyenlerin olduğunu iddia eder ve bu görüşün yanlışlığını ispat etmeye çalışır (Lâhim, 2005, 407).

Buķârî'nin rivâyetleri muttasıl kabul etmeme sebebinin yalnızca *semâ'*ın sabit olamamasından ötürü olmadığı, râvilerin durumlarının da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Buķârî ile Müslim hadis kabulünde ulaştıkları netice bakımından büyük oranda örtüşmekle birlikte *liķā'* ve *mu'âsara* dışında da ittisal şartları söz konusudur. Buķârî'nin şartlarının Müslim'e nazaran daha kapsam-

lı olduğu görülmektedir. Müslim'in *mu'āsara* şartını Buḥârî'nin şartlarının içerdiği ve mülakatın olmaması durumunda *mu'āsara*dan da söz edilemeyeceği barizdir. Aynı zamanda râvilerin adaleti yönünden şüpheli olan rivâyetleri Müslim'in de reddetmiş olması tabii bir sonuçtur. Buḥârî ve Müslim'in hadis kabulünde ayrıştıkları hususun, Müslim'in *mu'āsara* ile yetinirken Buḥârî'nin yetinmeyip başka şartlar aradığı ve bu şartın *likâ'* olabileceğidir.

Müslim'in eleştirdiği zatın kim olduğu konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Muhammed 'Avvâme, Müslim'in şeyhlerinden biri olan Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) Müslim'in kitabını tashih ettiği¹⁰ için şu yorumu yapar: "Müslim, hocaları ve büyük hadis imamlarına bu derece ağır eleştiride bulunmuş olsaydı, Ebû Zür'a buna izin vererek tashih ettiği kitaba hiçbir müdahalede bulunmaz mıydı?" ('Avvâme, 2017, 27). Böylelikle 'Avvâme, Müslim'in eleştirdiği kimsenin görüşünü Müslim'in de şeyhi olan muhaddislere nispet etmenin yersiz olacağını ifade eder. Ne var ki Ebû Zür'a'nın Buḥârî ile aynı cephede olmaması ihtimal dâhilindedir. Nitekim Ebû Zür'a, mihne sürecinde Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin birebir destekçisi ve uygulayıcısıdır (İbn Ebû Hâtim, 1952, VI, 194). Üstelik *Halku'l Kur'ân* meselesi sebebiyle Buḥârî'ye dahi tavrı alarak ondan hadis rivâyetinde bulunmadığı belirtilmiştir (İbn Ebû Hâtim, 1952, VII, 191).

Buḥârî'nin *semâ'* olmaksızın bazı rivâyetleri yazılı bir metinden almış olduğuna dair iddialar, *likâ'* şart olarak öne sürmediği, yahut böyle bir şartı varsa dahi bütünüyle yöntemine bağlı kalmadığı şeklinde çıkarımlara sebebiyet vermektedir. Müslim'in perspektifiyle bakıldığında bu hususta *imkân-ı likâ'* veya *mu'āsara* şartı bakımından rivâyetin alınmasında herhangi bir mahsur yoktur; aynı dönemde yaşamaları muhtemel râvi ile şeyhinin kitabı veya nüshası râvinin kendisine ulaşmış ve ondan istinsah etmiştir. Dolayısıyla rivâyet metotlarından *semâ'* ve kıraat dışındaki diğer yöntemlerden de yararlanarak Buḥârî'nin eserini oluşturması söz konusudur. Sezgin'in: "Bir şahsın, diğer bir şahıs tarafından rivâyet edilen hadisleri muhtevi ve bu ikinci şahsın bizzat el yazısı ile olan bir kitabını bulması, fakat onun bu kitap sahibine mü-

¹⁰ "Müslim, 250 (864) yılında el-Câmi'u's-şâhîh'ini tamamladıktan sonra Ebû Zür'a'nın tetkikine sunmuş ve onun uygun görmediği rivâyetleri kitabına almamıştır." (Kandemir, 1994, 274-275).

laki olmamış bulunması, şayet mülaki olmuş ise muhtevasını ondan dinlememiş olmasıdır..." şeklinde tanımladığı (Sezgin, 2019, 90-91) vicâde yöntemi, yine Sezgin'in tespitine göre Buhârî'nin eserinde yaklaşık olarak %15 gibi bir oranla kullanılmıştır.¹¹ Bu bağlamda Buhârî'nin *likâ'* Müslim'in eleştirilerine konu olacak şekilde, mutlak bir şart olarak öne sürdüğü şeklindeki bir iddia ihtiyatla yaklaşılması gereken bir konudur.

2.3. Diğer İmamların Likâ' Şartına Dair Görüşleri

Müslim'in eleştirdiği görüşü savunanların kimler olabileceğine dair Hâris el-Muḥâsibî (ö. 243/857) ile Râmhürmüzî'nin görüşleri öne çıkmaktadır. Muḥâsibî'nin günümüze ulaşmayan eseri *Fehmu's-sunen'*inde yer alan görüşlerini Zerkeşî (ö. 794/1392) ve İbn Hacer'in nakilleri vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Zerkeşî, *en-Nuket 'ala İbni's-Şalâh* isimli kitabında, Muḥâsibî'den şöyle nakleder: "İnsanlar 'sünnet'in ne üzerine temellendirildiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları sünneti; güvenilirlikleri, hafızalarının kuvveti ve *birbirleriyle karşılaştıkları* bilinen, muttasıl râvi zincirlerinin Peygamber'e varıncaya kadar her tabakada 'işittim' ve 'bana haber verildi' gibi *semâ'* sîgaları ile rivâyet edilmesi durumunda sabit olduğunu iddia etmiştir. Râvilerden bazısı bazısıyla karşılaşmış, fakat her biri *semâ'* sîgası kullanmamış; (bu biçim ile) yalnızca bir şey söylenir, 'asla sünnet sabit olmaz'. Çünkü biz, duymadıkları şeyi rivâyet eden hadis hafızlarını gördük; onlardan bizzat işitmeyen başkaları haber veriyor ve haber verdiği kişi de başkasından haber veriyor." Dolayısıyla Muḥâsibî, *semâ'* sîgası kullanılması gerektiğine dair kanaatini açıklar (Zerkeşî, 1998, II, 25). İbn Hacer de *Nuket'*inde bu nakli tasarruf ve ihtisar ederek Muḥâsibî'den aktarır ve sünnetin sabit oluşuyla alakalı üç görüş olduğunu söyler. İlki, yukarıda geçtiği üzere, *likâ'* şartına bağlı olarak sünnetin temellendirilmesidir (İbn Hacer, 1984, II, 584). Zerkeşî'nin "en-nâs", İbn Hacer'in ise

¹¹ Sezgin, Buhârî'nin isnâdsız olarak (ta'lik) yer verdiği rivâyetlerin sayısının 1341, isnâdı olan rivâyetlerin sayısının ise 7397 olduğunu ifade eder; isnâdsız haberleri tüm haber sayısına oranladığımız takdirde yaklaşık veri bu şekildedir. Isnâdsızların isnâdlı haberlere oranı ise Sezgin'in tespit ettiği gibi %5'tir. Kullanılan rivâyet lafızlarından hareketle ta'lik yapıldığını iddia eden Sezgin'e göre, bu husus vicâde metoduyla ilişkilidir. Fakat, tüm isnâdsız haberlerin vicâde metoduyla elde edildiğinin nasıl tespit edildiğine yanıt bulunmamaktadır. Bkz. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara 2019, 117-123; a. mlf., "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslam Tetkikleri Dergisi* 2 (12 Mart 2012): 29.

“ehl-i ilim” olarak aktardığı Muḥāsibî’nin “sünneti temellendirme konusunda aralarında ihtilaf var” ifadesinden, Müslim’in “munteḥilî’l-ḥadîs/sözde hadis ehli” derken Buḥârî ve İbn Medîni’yi kastetmeyeceği çıkarımı yapılabilir. Çünkü aynı paradigmadan olan âlimlerin bu derece derin ihtilaflar yaşaması olağan görünmemektedir.

Râmḥürmüzî’nin *el-Muḥaddisu’l-fâsıl* isimli eserinde Müslim’in eleştirdiği kimselerin kimler olabileceğine dair ipuçları vardır: “Muteahhirûn dönem fukahadan bir grup, ‘her kim Peygamber’den hadis nakleder de *semâ’* sîgası kullanmazsa bununla amel etmek vacip değildir’ demiştir.” (Râmḥürmüzî, 2016, 480) ifadesinden anlaşılacağı üzere, Müslim’in eleştiri oklarını yönelttiği kişilerin muhaddisler yerine, fakihler olması muhtemeldir. İbn Receb’in *Şerḥu ‘İlel’* de “Zâhirîler”e nispet ettiği görüşe göre, *semâ’*a tasrih edilemeyen hiçbir haber ittisale hamledilemez (İbn Receb, I, 362). Râmḥürmüzî’nin zikredilen eserinde geçen “muteahhirundan bazı fukaha” ifadesinden kastın Zâhirîler olabileceği görülmektedir.

Hadis imamlarından bilhassa Buḥârî’nin *likâ’a* dair karine arayışında öne çıktığı yaygın bir kanıdır. İbnü’l-Kattan (ö. 628/1231), *Beyânu’l-vehm* isimli eserinde bu durumu, ‘Abdulḥak el-İşbilî (ö. 582/1186) ve İbn Ḥazm’la (ö. 456/1064) birlikte Mesrûk (ö. 63/683) tarîkiyle Muaz b. Cebel’den (ö. 17/638) zikredilen zekâtla ilgili bir hadis (*her otuz inekten bir küçük dana alınır*) üzerinden şu şekilde izah eder:

“*Likâ’*larının imkânsızlığı açığa çıkmamış iki (muasır) râvi hükmünün verilmesi gerekir. Cumhura göre buradaki hüküm, ittisale hamledilmesidir; Buḥârî ve ‘Alî b. el-Medîni’nin şartı bir kere bile olsa bir araya gelmeleridir. Bu imamlar iki râvi arasındaki *likâ’* bilinmezse hadise munkatî’ demezler; “falânın falandan *semâ’*ı sabit olmadı” derler. İki muasır râvi hakkında iki görüş var: birincisi, ittisale hamledilmesi (Müslim’in görüşü); diğeri ise aralarında ittisalın bilinmemesidir (tevakkuf edilir). Bu Buḥârî ve İbn Medîni’nin görüşüdür. Üçüncüsü ise munkatî’ oluşudur ve böyle bir şey değerlendirilmez, kabul görmez.” (İbnü’l-Kattan, 2011, 572-574).

İttisal için *semâ’* sîgasının şart koşulmadığı görülmektedir; fakat *semâ’* tasrihi ittisale karine olabilir. Buḥârî ve ‘Alî b. el-Medîni’nin *semâ’*ın peşine düş-

meleri hadis kabulünde daha titiz olduklarını gösterir; bu bakımdan Müslim'den ayrışır.

İbn Receb, *Şerhu 'ile'* de şöyle demiştir: “Mutekaddimûnun çoğunluğu Buḥârî ve İbn Medîniyle aynı görüştedir. Oysa Müslim farklı görüştedir (İbn Receb, 1987, II, 589). İbn Medîni, Buḥârî, Ahmed, Ebî Zür'a, Ebî Hâtim *semâ'* şartının sübutunda aynı görüştedirler; İmam eş-Şafii de onlara katılır.” (İbn Receb, 1987, II, 590). İbrâhîm el-Lâhim de Müslim'in bu konudaki görüşünün doğru olmadığını, hadis imamlarının büyük çoğunluğunun Buḥârî ile aynı görüşte olduğunu söylemiştir (Lâhim, 2010, 39-41).

Kâdî 'İyâd (ö. 544/1149), *İkmâlu'l-mu'lim* adlı eserinde Müslim'in eleştirdiği görüşü Buḥârî ve 'Alî b. el-Medîni ile “diğerleri”ne nisbet eder (Kâdî 'İyâd, 1998, I, 164). Diğerleri olarak ifade edilen isimlerin Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Zür'â (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim (ö. 277/890) gibi muhaddisler olduğu anlaşılmaktadır.

Müslim'in eleştirdiği görüşü savundukları düşünülen imamların, *likâ'*ı uzak kılan bir durumla karşılaştıklarında, daha önce bulamadıkları bir karine arayışına girdikleri, yani *semâ'*ı araştırdıkları bilinmektedir. Kâdî 'İyâd gibi sonraki dönemlerde âlimler bunu Müslim'in reddettiği görüş olarak algılamışlar ve bu yüzden Müslim'in eleştirdiği görüşü mezkûr imamlara nispet etmişlerdir. Hâtim b. 'Arif el-'Avni ve Muhammed 'Avvâme gibi çağdaş hadis araştırmacıları ise imamların *likâ'* için karine arayışının, *likâ'*ı şart olarak öne sürdükleri anlamına gelmeyeceğini iddia etmişlerdir.

İbn Receb (ö. 795/1393), *Şerhu 'İleli't-Tirmizî'* de: “Eğer (Müslim'in reddettiği) bu söz, imamlara nispet edilirse ki onlar hadisi ve illetlerini, sahihini ve zayıfını en iyi bilenlerdir, Müslim için onların hilafına icmâ iddia etmesi nasıl sahih olabilir? Bilakis imamlar, sözlerine itimat edilen hadis hafızlarının icmâsı olarak (Müslim'in *likâ'* eleştirilerini) aktarmak gerektiğine ittifak etmişlerdir. Hadis imamlarının görüşünün hilafına olan bu söz, onların yanındaki kimselerden ve onlardan önce gelenler tarafından bilinmez.” (İbn Receb, 2016, I, 362) diyerek hem Müslim'in icmâ iddiasını hem de *likâ'* şartının imamlara nispet edilmesini eleştirir.

Sonuç

Bu makalede Buḥârî ile Müslim'e atfedilen bir ihtilaf konusu olarak, hadis usulü literatüründe bu isimle nispeten sonraki dönemde yer alan ve hadisin sübutuna dair bir şart olarak karşımıza çıkan *likâ'* kavramı ele alınmıştır.

İslam coğrafyasının genişlemesi, rivâyet alınan şeyhlerin artması neticesinde iletişim farklılaşmış; bir araya gelip rivâyetin bizzat işitilip aktarılması zorlaşmıştır. Yani ilk dönemlerde *semâ'* ve *arḍ* olan ilim alma geleneği zamanla değişkenlik göstermiştir. Yazılı rivâyet metinlerinin çoğalmasının ardından bu metinlerden veya sahifelerden doğrudan yapılan rivâyetlerdeki tashifi önlemek amacıyla öncelikli olarak *semâ'* ve *kıraat* metotlarının geliştirildiği bilinmektedir. Süreç içerisinde hadis eğitiminde kolaylık sağlamak amacıyla diğer metotlar da gelişim göstermiştir. Müslim'in başlatmış olduğu görünen tartışmada da mülaki olmaktan ziyade mu'âsaranın aranmış olması, aynı şekilde işleyişi kolaylaştırması açısından ihtiyaç duyulan bir durum olarak görülmektedir.

Erken dönemde ilim alma geleneği bağlamında, rivâyet eserlerine kaynaklık eden şifahi geleneğe "bir araya gelmek" zorunlu iken kitabet bunu gerektirmez. Fakat yazılı kaynaklarla rivâyet eserlerinin oluşturulmasında *likâ'* zorunlu olmasa dahi ihtimal dâhilindedir; istinsah edilen nüsha için râvi ile şeyhi bir araya gelmiş olabilir. Bu noktada erken dönemde ilim geleneğine kaynaklık eden materyalin ister yazılı ister sözlü olsun *likâ'* gerektirmesinin muhtemel olduğu, en azından sözlü kaynaklıkta bariz bir şekilde bir araya gelmenin gerektiği tespit edilmiştir. Bu durumda *semâ'* ve *kıraat*, *likâ'*ın vuku bulmasını sağlarken diğer yöntemlerde *likâ'*ın gerçekleşmesi belirli şartlara bağlıdır.

Likâ' tartışmasının Buḥârî ve Müslim etrafında şekillenmesi, bu iki önemli hadis âliminin konuya farklı baktıkları yönünde çıkarımların neden yapıldığını anlamayı gerektirmektedir. Buḥârî ile Müslim'in aralarında metodik farklılıklar olduğu açıktır; Buḥârî daha rasyonel bir tutumla rivâyetleri toplarken Müslim'in klasik bir muhaddis olarak yalnızca isnâd ve rivâyetler ile ilgilenmesi söz konusudur. İçerik bakımından Buḥârî'nin eseri daha zengin olup fıkıh gibi farklı disiplinlerle de bakış açısını yansıtmaktadır. Kitabında haber-i

vahidler ile ilgili bir kısmın yer alması eserin niteliği ve sınırları içerisinde detaya girmeden usul konularıyla da ilgilendiğini göstermektedir.

*Likâ'*ın şart olarak problematik edilmesi, tespit edilebildiği kadarıyla ilk olarak Müslim ile gündeme geldiği için onun söyledikleri üzerinden tartışmanın başlayıp devam ettiği yanlıgisına düşünülmektedir. Oysa Müslim, bu kavramı tartışırken kendisinden öncekilerden referansta bulunarak *likâ'*ın bilinen bir olgu olduğunu gösterir; fakat bunun sübut/şart olarak öne sürülmesine karşı çıkar. Nitekim bahsi geçtiği üzere, Hâlid b. Mansûr ed-Dureys de *likâ'*ın tarihsel olarak ilk kez ortaya çıkışını Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ile Yahya b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) uygulamalarına dayandırmaktadır.

Müslim'in *likâ'*ı "tedlîs" gibi karşıt bir kavram ile ilişkilendirmesi, aslında geleneğin içinde olan biri olarak problemin farkında olduğu, fakat kendi dönemindeki literatürün - edâ sîgaları açısından bakıldığında - bunu ayırt edecek bir niteliğinin ve bunların tespitinin mümkün olmadığını göstermektedir. Bu durum dikkate alındığında, *likâ'*ın açık ihlali anlamına gelecek tedlîs kavramı üzerinden konuyu ele almasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Buḥârî'nin gerek kitabında isnâd ve semâ' tasrihi olmaksızın yer verdiği haberler (ta'likler), gerekse Müslim'in eleştirisinin şiddeti Buḥârî'nin Müslim'in değerlendirdiği şekilde *likâ'*ı şart olarak öne sürmediğini düşündürmektedir. Öte yandan, henüz kavramsal karşılığını bulmadığı bir dönemden daha sonraları oluşacak olan terminolojide yer alan *likâ'*ın - yahut *imkânu'l-likâ'*ın - mahiyetinin Müslim'in aktardığı şekilde net bir açıklaması bulunmamaktadır. Bütün bu tartışmalardan Müslim'in eleştirdiği kimsenin Buḥârî olup olmadığına dair kesin bir veri bulunamamakla birlikte, Müslim'in kasıtlı olarak eleştirdiği *likâ'* şartını Buḥârî'ye nispet ettiğini söylemenin güç olacağı ihtimal dâhilindedir.

"İlmin kimden ve ne şekilde alınması" gerektiği problemi, râvi-şeyh münasebeti olarak sübuta ilişkin bir boyutta ortaya çıkmaktadır. *Likâ'* tartışmasının öncesi ve sonrasında bütünsel olarak Müslim ve Buḥârî'nin tartışmanın neresinde durduğunu sorgulamak gerekmektedir. Müslim'in hedef aldığı kişi olmasa dahi Buḥârî'nin hadis rivâyetinde semâ' tasrihini önemsiz addetmediği anlaşılmaktadır. Müslim *likâ'*ı sübuta delalet saymazken *mu'âsara* ile *imkânu'l-likâ'* şeklinde alternatif yöntemler üretmiştir.

Müslim'in eleştirdiği görüşü Buḥârî ve İbn-i Medîni'ye nispet etmek, onun Ahmed b. Ḥanbel, Ebû Zûr'â ve Ebû Ḥâtim'i de eleştirerek bu görüşü onlara da nispet ettiği çıkarımına yol açar. Çünkü, Buḥârî'nin *semâ'* konusunda gösterdiği ihtimam 'Alî b. el-Medîni, Ahmed b. Ḥanbel, Ebû Zûr'â ve Ebû Ḥâtim gibi muhaddislerde de mevcuttur. Böyle bir durumda Müslim'in iddia ettiği - *likâ'* şartının aksine - icmâ gerçekleşmeyerek ciddi ihtilafların vuku bulması gerekirdi.

Müslim, kitabının mukaddimesinde eleştirdiği kimseleri "munteḥîlî-ḥadîs" olarak nitelemiştir. Bu ifade "hadisçi olduğunu iddia edenler" olarak tercüme edilebilir. Müslim'in kendi hocaları olan Buḥârî ve 'Alî b. el-Medîni veyahut döneminin önde gelen hadis imamları Ahmed b. Ḥanbel, Ebû Ḥâtim ve Ebû Zûr'â için bu ithamı kullanmış olması şüpheli görünmektedir. Buḥârî'nin günümüzde gördüğü iltifat o dönemde mevcut olmamakla birlikte, mezkûr görüşü Buḥârî'ye nispet etmek dönemin diğer muteber âlimlerine de nispet etmek anlamına gelir. Müslim şayet bu isimleri hedef almış olsaydı, kendi döneminde kabul görmesi mümkün olmayabilirdi.

Müslim'in iddia ettiği, seleften *likâ'* şartını destekleyen kimsenin bulunmaması, selef âlimleri ile Buḥârî'nin görüşlerini mukayese etmeyi gerektirir. Bu durumda seleften olan İmam Şâfiî (ö. 204/820) ile Buḥârî'nin görüş ayrımında olmadıkları aşikârdır. İmam Müslim'in reddettiği görüş, Buḥârî'nin görüşü olsaydı, Müslim seleften kimsenin bu görüşü desteklemediğini iddia edemezdi.

İlgili bâb başlığı altında *mu'an'an* olan rivâyeti alakasız bir bâb başlığı altında yeniden fakat *semâ'* sigaları ile zikretmesi ile *semâ'*ın peşine düşerek rivâyetlerini kuvvetlendirme eğiliminde olan Buḥârî'nin Müslim'e nazaran daha ihtiyatlı bir şekilde kitabını oluşturduğu görülmektedir. Fakat Buḥârî'nin, Müslim'in eleştirdiği kimseden ayrıştığı önemli bir husus bulunmaktadır: Buḥârî - İbn Ḥacer'in çıkarımına göre -müdelis râvinin '*an* (ع) ile naklettiği rivâyeti almazken, Müslim'in eleştirisini yönelttiği kimseler *bütün* râvilerde mülakatı/karşılaşmayı gerekli görür.

İbn Receb'in Müslim'i eleştirmesi bağlamında, Müslim'in icmâ iddiasının yersiz olmasının mümkün olup olmadığı incelenmelidir. *Likâ'* şartı Buḥârî'ye nispet edildiği takdirde Müslim şâz duruma düşürülmüş olur ve bu durumda

icmâ iddiasında bulunması söz konusu olmazdı. Nitekim Müslim'in kitabında eleştirdiği görüşleri döneminin hadis ilimlerinde uzmanlaşmış kimselere nispet edecek kadar bilgisizlik içerisinde olabileceği tahayyül sınırlarını zorlamaktadır. Ne var ki, bu noktada değerlendirmelerimiz elimizde kesin verilerin bulunmamasından ötürü varsayımdan öteye geçmemektedir.

Hadisin sübutuna dair bir şart olarak *likâ'*ın ortaya çıkışını açıklayabilmek maksadıyla, *likâ'* konusu ilim geleneğinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Tartışmanın kavramsallaşma sürecinin öncesi ve sonrasında, ilim alma geleneği ve sistematığının nasıl olduğuna yoğunlaşmak ve *likâ'* olsun veya olmasın benzer konularda yapılacak olan araştırmaların erken dönem ve sonraki dönem kaynaklarının bu minvalde tetkik edilmesi isabetli olacaktır. Hadis usul geleneğindeki edâ sîgaları ile taḥammulu'l-ilm yollarının hicrî birinci, ikinci yüzyıllarda konulan kurallar olmayıp zamanla imkânlarla ve kullanımlara yönelik ortaya çıkmış durumlar oldukları hatırdâ tutulmalıdır.

Bu konuda yapılacak sonraki çalışmalara katkı mahiyetinde, Buḥârî'nin ta'liklerinin *likâ'* gerçekleşmediği için ortaya çıkıp çıkmadığına ilişkin bir araştırma sorusu bağlamında veya bir örnekleme olarak İbn Hacer'in *Taḡlîku't-ta'lik*'inin karşılaştırılarak ele alınması önerilmektedir.

Kaynakça

- 'Avvâme, Muhammed. *el-Likâ' beyne'r-râviyeyni karinetun 'ala el-ittişali ev şartun lehu*. 1. Baskı. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Yusr / Dâru'l-Minhâc, 2017.
- 'Avnî, eş-Şerîf Hâtim b. 'Arif. *İcmâu'l muhaddisîn 'ala adem-i iştırâti'l-ilmî bi's-semâ' fi'l-ḥadişi'l-mu'an'an beyne'l mute'âsırîn*. 1. Baskı. Mekke: Dâru'l İlmî'l-Fevâid, 1421/2000.
- Bağdâdî, Hâtib. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. 1 Cilt. Medine: Mektebetu 'İlmiyye, 2010.
- Buḥârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*, Riyad: Beytu'l-Efkâr, 1419/1998.
- Buḥârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Tariḥu'l-kebîr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, t.y.

- Dureys, Hâlid b. Mansûr b. 'Abdullah. *Mevkıfu'l imâmeyn el-Buĥârî ve Muslim min iştırâtı'l lukya ve's-semâ' fi's-senedi'l mu'an'ani beyne'l mute'âsırayn*. 1. Baskı. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1417.
- Ebû Muâz, Târik b. 'İvağullâh b. Muhammed. *Hasmu'n nizâ' fî mese'letu's-semâ' ve tercihu kavlu men iştırâtu's-semâ' 'ala men iktifa bi imkânı'l icmâ'*. 2. Baskı. Kahire: Mektebetu'l-Tev'ıyyetu'l-İslâmiyye, 1426.
- İbn Ebû Hâtım. el-Cerĥ ve't-ta'dıl. 1. Baskı. 9 Cilt. *Dâiretu'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye*, 1952.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fađl Şehabeddin Ahmed. *en-Nuket 'alâ kitabi İbni's-Şalâh*. 1. Baskı. 2 Cilt. Medine: el-Câmiatu'l-İslâmiye, 1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fađl Şehabeddin Ahmed. *Fethi'l-bârî: şerĥu Şahîhi'l-Buĥârî*. 3. Baskı. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fađl Şehabeddin Ahmed. *Hedyu's-sârî muĥaddimetu fethi'l-bârî: şerĥu Şahîhi'l-Buĥârî*. 3. Baskı. Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd El-Vataniyye, 2011.
- İbn Receb, Zeynuddîn 'Abdurrâhmân b. Ahmed. *Şerĥu 'ileli't-Tirmizî*. 1. Baskı. 2 Cilt. Zerka, Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1987.
- İbn Receb, Zeynuddîn 'Abdurrâhmân b. Ahmed. *Şerĥu 'ileli't-Tirmizî*. 3. Baskı. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Selam, 2016.
- İbn Ruşeyd el-Fıhrî. *es-Senenu'l-ebyen ve'l-mevridu'l-em'an*. 1. Baskı, 1 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Gureba / ed-Dâru'l-Eseriyye, 1417.
- İbnu'l-Ķattan el-Mağribî, Ebû'l-Ĥasan Ali b. Muhammed b. Abdulmelik. *Beyânu'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkıayn fî kitâbi'l-aĥkâm*. 2. Baskı. 6 Cilt. Riyad: Dâru't-Taybe, 2011.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbnu'l-Kayserânî", *DİA*. Cilt: XLIV. Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Lâhim, İbrâhîm b. 'Abdullâh. *el-İttisâl ve'l-inkıtâ'*. 1. Baskı. 1 Cilt. Riyad: Mektebetu'-Ruşd, 1426/2005.

- Lâhim, İbrâhîm b. 'Abdullâh. *Őartu'l-'ilm bi's-semâ' fi'l-isnâdi'l-mu'an'an*. 1 Cilt. Riyad: Qassim University, 1431/2010.
- Makdisî, Ebû'l-Fađl Muhammed b. Tâhir - el-Hâzimî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ. *Őurûtu'l eimmeti's-sitte ve Őurûtu'l eimmeti'l-ĥamse*. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 1984.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî. *Câmiu's-Őaĥîh: Őaĥîhi Müslim*. 4 Cilt. Dâru't-Tıb'atı'l 'Amire, 1330.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî. *Őaĥîhu Müslim*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, 2010.
- Nevevî, Ebû Zekerıyya Muĥyiddîn Yaĥya b. Őeref. *et-Telĥîs Őerĥu'l-Câmiî's-Őaĥîh li'l-Buĥârî*. 2 Cilt. Riyad: Dâru't-Taybe, 2008.
- Nisâbûrî, Hâkim. *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-ĥadîs*. 1. Baskı. 1 Cilt. Beyrut: Dâr-u İbn Ĥazm, 2003.
- Nisâbûrî, Hâkim. *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-ĥadîs*. 2. Baskı. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l- 'İlmiyye, 2010.
- Seĥâvî, Őemseddîn. *Fethu'l-muĥîs bi-Őerĥi elfiyeti'l-ĥadîs li'l-Irakî*. 2. Baskı. 3 Cilt. Dâru'l İmam et-Taberî, 2003.
- Sezgin, M. Fuad. *Buĥârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. 7. Baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Râmĥürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. 'Abdurrahmân. *el-MuĥaddiŐu'l fâsil beyne'r-râvi ve'l-va î*. 1. Baskı. 1 Cilt. Kum: Dâru'z-Zehair, 2016.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Yahsubî, Ebû'l-Fađl 'İyâğ b. Musa b. 'İyâğ. *İkmâlu'l-mu'lim*. 1. Baskı. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Vefa, 1998.
- Yavuz, Yusuf Őevki. "Buĥârî, Muhammed b. İsmâil: Akaid'e Dair Görüşleri", *DİA*, VI, İstanbul 1992.

Yücel, Ahmet. *Hadis Sözlüğü*. 1. Baskı. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

Zehabî, Ebû 'Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân - thk. Şuayb el-Arnaût. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. 1. Baskı. 23 Cilt. Beyrut: Muesse-sutu'r-Risâle, 1983.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. 'Abdullah. *en-Nuket 'ala İbri's-Şalâh*. 3 Cilt. Riyad: Mektebetu Avzâi'-Selef, 1998.